

A tárgyi kultúra

változásának néhány példája
a Kongói Demokratikus Köztársaságban

Írta: Szilasi Ildikó

AZ antropológia kialakulásának kezdeti időszakában az Európán kívülről hozott tárgyi anyagok nyújtottak ismeretet a tudomány számára a népek és kultúráik vizsgálatára.¹ A hosszabb lélegzetvételű, átfogóbb elemzések, terepmunkák leírásainak megjelenését követően háttérbe szorult a tárgyi kultúra vizsgálata. Kiváltképp igaz ez az Európán kívüli népek esetében. Pedig az antropológus hasznos információkat nyerhet a tárgyi kultúra figyelése, tanulmányozása, gyűjtése révén. A tárgygyűjtés és vizsgá-lódás napjainkban is időszerű, hiszen az Európán kívüli népek kultúrájában különböző társadalmi jelenségek hatására a tárgyi kultúra változóban van. Tárgyak vesznek el, alakulnak át, születnek újjá, illetve merőben új tárgyak és stílusok bukkannak fel. Ezzel párhuzamosan a modern művészeti stílusok megszületésével újszerű művészeti alkotások keletkeznek.

A tárgygyűjtés lehet egyfajta sajátos módszer adatgyűjtésre, megfigye-lésre, kontaktus-teremtésre, feszültség-oldásra a terepen. A tárgyak beszél-nek, és egy tárgy attól lesz antropológiai szempontból érdekes, ha a mögöttes társadalmi jelenségeket meséli el. Ahogy a társadalom, úgy a tárgyi kultúra is folyamatos, lassú változásban van, és a kettő folyamat hat egymásra. Egy tárgygyűjtemény attól lesz izgalmas és antropológiailag értelmezhető, ha arra használjuk fel, hogy készítőjéről, árusítójáról, ajándékozójának kontextusá-ról tudunk meg többet, azt a társadalmi közeget, amelyben az a tárgy meg-született.

Tanulmányom célja, hogy összefüggésbe hozzam a társadalmi jelensé-geket a tárgyi kultúra változásával. A közel 200 darabot számláló kongói tárgygyűjteményem néhány példájának bemutatásával igyekszem rámutatni a kettő egymásra hatására, kapcsolódási pontjaira.

A tárgygyűjtés módszertani kidolgozásához Földessy Edina, dr. Sárkány Mihály és Szilágyi Miklós² útmutatásai, a Magyar Néprajzi Múzeum Afrika-gyűjteményének leíró kartonjai, a tervüzeni Közép-afrikai Királyi Múzeum gyűjteménye, és a British Museumban található Torday-gyűjtemény³ adta meg az alapokat. A gyűjtés során kérdőívet használtam, amelyeket a terep-munka után kiegészítettem feljegyzéseimmel, interjúimmal, szakirodalmi hivatkozásokkal. 2005 tavaszán tárgykatalógusomat egy idős kongói fafa-ragóval is sikerült lektoráltatnom, aki egy sor hasznos információt közölt a tárgyakról. A tanulmányban bemutatott ismereteket 2004 tavasza és 2006 ősze között gyűjtöttem a Kongói Demokratikus Köztársaságban, Bandundu, Bas-Congo és Kinshasa megyében.

A tárgyfelvételi ív

Tárgy cikkszám, tárgy megnevezése, tárgy helyi neve (nyelv), gyűjtés he-lye, eladó, származási hely / készítő, készítés módja, készítés ideje, anyag, funkció, dokumentáció, ár, gyűjtés ideje, módja, gyűjtő.

A tárgy megnevezése a gyűjtő számára definiálja a tárgyat, tehát nem feltétlenül azt a terminológiát tartalmazza, amit a helyiek az adott tárgyra alkalmaznak. A tárgy helyi neve már sokkal alkalmasabb ennek rögzítésére, ugyanakkor mivel az adott tárgynak esetleg több nyelven ismeretes az elne-vezése, ezért létfontosságú az adott nyelv pontos feltüntetése.

A kérdőívben az egyik legrelevánsabb kérdés a gyűjtés helyének és az eladó nevének rögzítése. A származási helyre, valamint a készítőre vonatkozó kér-dés már adhat okot bizonytalanságra. A vidéken beszerzett tárgyak esetében a származási hely könnyebben beazonosítható, ugyanakkor a készítőé annál nehezebben.

A készítés ideje több szempontból is nehezen ellenőrizhető adat. Annak következményeként, hogy a kézműves piacon az adott tárgy annál értéke-sebb, minél régebben készült, gyakran korábbi időpontot jelölnek meg a készítés valódi idejénél. A gyűjtő kíváncsiságát kielégítendő mondanak egy

Bunda asszonyok és gyerekek

évszámot, ami számukra teljesen jelentéktelen, ugyanakkor a potenciális vásárló képzeletét történeti távlatokba röpíti vissza. Azt mondják, amit a vevő hallani akar, amitől az áru eladhatóvá válik. Az esetek többségében a tárgy készítési, illetve beszerzési ideje nem számon tartott a készítő, árusító által. Amennyiben mégis információval tudnak szolgálni az időpontra vonatkozóan, ez sokkal inkább eseményekhez, semmint konkrét dátumokhoz köthető: „amikor Masanka elkezdett internátusba járni, akkor hozta”; „amikor Idenga faluból Mulasa átutazóban volt, akkor cseréltük el” stb.

A tárgy anyaga abból a szempontból is különösen érdekes, hogy a produktum változási folyamatának rekonstrukciós lehetőségét rejti magában. Az anyag változása mutatja a tárgy adaptációját a megváltozott környezethez, társadalmi, illetve esztétikai elvárásokhoz. Az anyagváltozás oka lehet a dolog készítési helyének megváltozása, amely során az alapanyag nem válik elérhetővé, így az új helyszínen beszerezhető, helyettesítő anyagok használatához folyamodnak. Jelentősen befolyásolhatja a tárgy elkészítési folyamatát a készítő anyagi helyzete, a rendelkezésre álló szerszámok használata, illetve a készítés célja is.

A tárgyak funkciójának tekintetében is markánsan nyomon követhető a változás folyamata. Egy

maszk, amely korábban szakrális körülmények között készült, ma tucat számra megtalálható a piacon: profanizálódott. Az egykor díszítés nélküli, funkcionális tárgyak, rituális kiegészítők, hangszerek ma dekorációs célból, gazdag mintázattal készülnek. Az alkotás során inkább a forma és a díszítés került előtérbe, semmint a funkció, hiszen a készítő nem társadalmának elvárásait követve, saját használatra, hanem eladásra készíti a tárgyat. Így sem a szakrális kontextus megteremtésére, sem a technikai tökélyre nem törekszik az alkotói folyamat során. Az elkészítendő tárgy megválasztását és elkészítésének módját sokkal inkább a piac szabályai, a kereslet és a fogyasztói igények határozzák meg.

A megfelelő dokumentáció nagyban segítheti a tárgy szocio-kulturális elemzését. A teljes alkotói folyamatot és kontextusát; az alkotót; a helyszínt; az eszközöket; a tárgy tárolását; használatát fontos rögzíteni.

A tárgyak csoportosítása

A tárgygyűjteményben szereplő közel 200 tétel többféle csoportosításra ad lehetőséget: így a használat módja szerinti, a gyűjtés ideje szerinti és a gyűjtés helye szerinti tipizálásra. Beszerzési hely szerint csoportosítva léteznek a kézműves piacokon

beszerezhető tárgyak, illetve azok, melyeket nem találjuk meg a vásárban. Ennek jegyében kerül később bemutatásra Kinshasa város legjelentősebb, központi kézműves piaca, a Bikeko, illetve az ott árusított termékek beszerzésének és készítésének módja, egy vidéki fafaragó család és egy nagyvárosi fafaragó műhely, valamint egyéb alternatív beszerzési lehetőségek kapcsán. A gyűjtemény bemutatott darabjai konkrét például szolgálnak a „turista” piacra terelés általános folyamataira: kicsinyítés, funkcióvesztés, mesterséges antikolás. A társadalmi változás és az adaptáció különböző folyamatai kapcsán látni fogjuk a „modernizációs termékek”, „szegénység” stratégiák születe, illetve a migráció és hagyományörzés problematikájához kötődő tárgyak példáit is.

Tárgyi kultúra változásban

George Kubler a *The Shape of Time: Remarks on the History of Things* (1962) című könyvében kitágította a művészet és antropológia tárgykörében a művészet, mint kategória fogalmát, egyúttal kifejtette elméletét a folyamatos változásról. 14 évvel később mérföldkőnek számító könyvében Nelson Graburn (1976) hozott a témában új gondolatokat a kultúrák találkozásának kapcsán, a művészeti produktumok megjelenéséről és áruvá válásáról, a turistaművészet kifejlődéséről. Nelson Graburn volt az első, aki művében felhívta a figyelmet az eltűnő művészetekre és megfogalmazta a „negyedik világ” művészetének elméleti jelentőségét. Graburn szerint az e kategóriába sorolható tárgyak csak akkor ismerhetők meg, ha azok készítését és kereskedelmét sajátos társadalmi kontextusukban kutatjuk.

Két évtizeddel Graburn könyve után jelent meg egy újabb nagy jelentőségű, átfogó munka a témában, *Unpacking Cultures* címmel. A könyvet jártas kutatók, művészettörténészek, muzeológusok, törzsi művészek írták, körüljárva a tárgyi kultúra változását érintő számos aspektust, köztük például a termelés, a komplex piaci rendszerek, az alkurendszer, a feltalálás, az identitás, a sztereotípiák, a gyűjtés és a kulturális önfenntartás problematikáit.

Az ún. „ethnological art” kutatásának módszertanát Herta Hasselberger, a *Current Anthropology*-ban megjelent *Method of studying ethnological art* című munkájában fejteti ki. Hasselberger felvetése a kor szellemi nagyjai közül sokan reagáltak, így adva hangsúlyt a felvetett probléma relevanciájának. Hasselberger alapján a számos negatív felhanggal átitatott „primitív”, „törzsi”, „bennszülött” vagy népies művészet terminológiákat felváltotta az „ethnological art” megjelölés. Definíciója szerint ebbe a kategóriába tartozik minden olyan művészeti termék, melyek nem sorolhatóak be a klasszikus szépművészeti kategóriákba, valamint a művészet-

történészek érdeklődésére sem tartanak számot. E klasszifikáció felveti annak kérdését: hol húzódik a határ művészet és nem művészet között? A művészek specializálódását a társadalmi hierarchia kialakulása előzte meg. A társadalom vezető rétege művészeti alkotások formájában fejezte ki pozícióját.

A tárgyi kultúra változása Kongóban

Afrika művészetének változását többek között történelmi sajátosságok határozták meg. A 15. századtól kezdődően, a portugálok megjelenését követően az afrikai művészetbe beépültek az európaiak által hozott alapanyagok: az üveg, a tükör, a festék, a papír. A felfedezések kora és a keresztény, valamint iszlám hatás számos tárgyat – főképp kultikus tárgyakat, maszkokat, fafaragványokat – semmisített meg. A gyarmatosítás magával hozta az ajándék-tárgyakra való igényt. Később, az infrastrukturális viszonyok javulásával, a turizmus megjelenésével jelentős befolyás érte Afrika művészetét, kiváltképp a második világháború után. Az afrikai művészet, a művész szerepe és helyzete, a tárgyak funkciója megváltozott: a művész a vásárló igénye és esztétikai megítélése szerint kezdte készíteni tárgyait, megváltoztatva ezzel formát, stílust, méretet, díszítést. Új esztétikai követelmények jelentek meg, kiépültek a merőben más piaci és közvetítői rendszerek, melynek során az alkotó közvetlenül nem érintkezett a vevővel. Bár e folyamatok bizonyos stílusok eltűnéséhez vezettek, pozitív hatásuk is volt, hiszen a külső hatások új stílusokat eredményeztek, bizonyos művészeti irányzatok fejlődéséhez vezettek.

Szegénység-stratégiák és tárgyi kultúra

Kinshasa lakosságának becsült száma kb. 7 millió fő. Az egy főre jutó éves jövedelem (GDP) 2007-es adatok alapján 300 USD/fő. A munkanélküliségi ráta magas. Amennyiben adódik is munkalehetőség, a bérek rendszertelenül kerülnek kifizetésre, a jövedelmek alacsonyok. A kinshasaiak a bért a SIDA kifejezéssel illetik: *Salaire Insuffisant Depuis des Années* (francia szó jelentése: évek óta nem elegendő bérezés⁴). A családok sokgyermekesek, a szociális háló nem kiépített, az általános iskolai oktatás sem ingyenes. Kongóban a túlélés egyik feltétele a leleményesség. Több millióan élnek meg újrahasznosított tárgyak értékesítéséből, illetve mikro-szolgáltatások nyújtásából.

A csörgők használatának leggyakoribb helyszínei a gyülekezetek. Kinshasában több mint 700 karizmatikus vagy keresztény ébredési mozgalom tartanak számon.⁵ A gyülekezeti együttlétek, misék szerves része az ének, melyet csörgővel, illetve dobbal kísérnek. A lingala nyelven tshaku-tshakunak

(1) nevezett csörgő műanyagból, konzerves, illetve rovarirtó flakomból készül, melyekbe sörös-, illetve üdítőüveges kupakokat helyeznek. Korábban a hasonló funkciót betöltő csörgő (2) fából készült, mives faragással, gazdag díszítéssel.

Az újrafelhasznált anyagból készült lábosokat és evőeszközöket (3) autóalkatrészekből, alumíniumból öntik újra. Az alumíniumot tűzben felhevítik, a formát homokkal, egy előkészített földterületen öntik ki. Az „edényöntők” 30–35 darab edényt öntenek ki egy nap. A különböző méretű lábosok, fedővel ellátott edények mellett evőeszközöket, mérőkanalat is készítenek.

A sokgyermekes családokat terhelő költségeket, például a tandíjat a kispénzű családok nem képesek kifizetni, így a fiatalok gyermekek egy része is részt vállal a jövedelem szerzésben. A használt anyagokból összetakolt petróleumlámpa- (4), illetve separálás is a gyermekmunkát példázza, a kötőrés, cipőpuccolás, aprócikkek árusítása mellett.⁶

A migráció és a tárgyi kultúra változása

Kinshasa egy etnikai olvasztótégely, a migráció fő célpontja a Kongói Demokratikus Köztársaságon belül. A városiasodás és modernizáció következtében megjelenő, az autentikus elemeket a modernnel vegyítő hagyományörző táncsoportok a fővárosban is megjelentek. Műsorukat az autentikus törzsi táncos rítusaihoz hasonló, zenés-táncos koreográfiák adják, melyben jelentős szerepet kap az ének, a dob, a mágia vagy „mágia-imitáció” és a rituális kiegészítők. Mind a készítés kontextusa, mind az előadás módja, funkciója eltér a hagyományostól.

A jakák rituális öltözetéhez az általuk lakott falvaktól kb. 600–650 km-re lévő Kinshasában jutottam hozzá. A hagyományörző táncsoport, a Ballet Nsanda a férfiak beavatási szertartását adja elő városi környezetben. Hagyományosan a beavatásra várók a beavató vezetésével (mukalani) több hónapra elhagyják otthonukat. A bozótiskolában ez idő alatt elsajátítják a további közösségi életük során hasznos tudást: a közösségi élet szabályait, a vadászat fortélyait, a dobolást, gyógyítást, az ehető és mérgező növények megkülönböztetését. Azon felül, hogy a mindennapi élethez szükséges ismereteket megtanulják, egy misztikus beavatás is folyik, melynek része többek között a tűznyelés, illetve az ág arcon történő átszúrásának próbája (mbila).

A Ballet Nsanda a mukanda beavatási szertartást adja elő Kinshasában. A rituális öltözet-együttes neve Makindwa Ma Nkanda, jelentése: az avatásra várók öltözete. A beavatásra várók háromszög alakú, tollal díszített fejfedőt viselnek. A toll a kekele madaré, mely ritka egyed, befogása rendkívül nehéz. A fejfedő neve Kibambala, amely a jaka kubamba igéből (jelentése: ragasztani) származik. A beavatandók nyersszínű rafia szoknyát hordanak, amely szabadon

hagyja és szellőzni engedi a körülmetélés után még gyógyulófélben lévő sebet. A beavatandó fiúk testüket piros porral (kula) festik be. „Aki befesti magát, átváltozott, nem evilági ember.” A kakungu maszk használata is a rituálé része. A kakungut a szertartás helyén leszúrik le és körbe táncolják, melynek célja a helyszín megtisztítása, a rossz szellemek elűzése.

A megváltozott városi környezet a rítus felépítésére, funkciójára, az öltözet készítésének módjára is hatással volt. A táncsoport szereplői a rafiaszoknya alatt boxer vagy biciklisnadrágot viselnek. Az előadásokat „megrendelés alapján” prezentálják. A helyszínhez és a megrendelő igényeihez igazítják az előadás hosszát, a résztvevők összetételét és létszámát. A performanszok kinshasai hotelekben, a FIKIN vásárcsopontban, gyászalkalmakkor kerülnek megrendezésre.

A pendé tárgy-együttes háttere hasonló az ismertetett jaka öltözetéhez. (5, 5a). A jellegzetes, pendé maszkos rítust mind a fővárosi, mind pedig a pendék lakta Kvilu folyó körzetében, Bandundu megyében, eredeti helyszínén is megfigyeltem. A kongói vidékről a fővárosba vándorolt pendék remekül alkalmazkodva a civilizált környezethez, rítusait a körülményekhez adaptálva hagyományörző táncsoportokat hoztak létre. Az új környezet változást eredményezett tárgyi kultúrájukban. Eredeti lakóhelyükön a kiegészítők, szoknyák, pomponok a rafia-pálma leveléből készített szárított és színezett növényi rostokból készülnek. Kinshasában az öltözetet alapanyag hiányában műanyag szatyor vékony csíkokra vágott darabjaival helyettesítik. A boka-csörgők magvak és termények helyett sörös- és üdítő üvegek kupakjaiból készülnek. A nyakláncokat a fém pénz, kulcs, borotvapenge és egyéb termékek díszítik. Míg a fővárosban kulturális terméként árult kela és mungonge maszkos figurák meghatározott alkalmakkor a nézőközönség „szórakoztatása” végett „jönnek ki”, addig vidéken a maszkos ceremónia szabályozott, többlépcsős beavatási szertartáshoz kötött.

Globalizáció és a tárgyi kultúra

A globalizáció jelentősen kihat a tárgyi kultúrára, elsősorban a viseletre. Az Európából érkező „second-hand” ruhabálák, és a nyugati divat viselet-változást eredményeznek. A hat yardnyi anyag elnevezése kimbundi, melyet három részre, liputára vágnak. Ebből a három különálló részből áll össze a hagyományos kongói női viselet. Az egyik anyagdarabból hosszúszoknya, a másikkól felsőrész, a harmadikból pedig többfunkciós kendő készül. Férfjes asszonyok általában két liputát hordanak alul, tehát dupla szoknyát, szemérmük eltakarása végett. A harmadik két yardos anyagdarab szituációtól függő-

Petróleumlámpát árusító kisfiú

en több célból használatos. A harmadik rész szolgál gyerekhordó batyuként is, melyet az asszonyok a hátukra erősítenek, de használják még lepedőként és takaróként is. A férfiak többsége napjainkban európai viseletet hord, inkább a nők ruhatárában találhatóak meg a klasszikus szabású darabok és az afrikai mintájú textilekből készült ruhaneműk. A ruhatextileket mintájuktól függően jelentésekkel teli fantázianevekkel illetik:

ABC – az ABC betűit tartalmazó kendő

Eswi yo wapi? - Hol viszket neked?

Jezus Kimbundi- Jézus motívumokat tartalmazó kendő

Maria Kimbundi – Szűz Mária képét tartalmazó textil

Mbanda Zoba – Buta riválisom

Mon mari est capable! – Képes a férjem...

Pelisa Ngwasuma! – Indul a buli (az egyik sörgyár elterjedt szlogenje)

Soso – Csirke

Werrason – Egy híres kongói muzsikus nevére utalva

A politikai szereplők üzenetei, programja, arcképei a textíliákon is megjelennek. (6) Gyakran díszleg kendőkön Joseph Kabila, a Kongói Demokratikus Köztársaság államfőjének képe, alatta „együtt újjáépítjük az országot”, illetve „én Joseph Kabilára szavazok” felirattal. A propaganda célú textilek legyártatása és hordása jellemző marketingeszköz Kongóban. Egyházak, valamint non-profit és jogvédő szervezetek is készíttetnek hasonló feliratokat tartalmazó textíliákat.

A globalizáció a fogyasztási termékek terén is változást hozott. A Maggi főzőkockától az Omo mosóporon át a „Vache qui rit!” sajtókockáig az importált fogyasztási cikkek tömkelege érhető el. Sajnálatos, hogy Kongóban feldolgozó üzemek híján a helyben termő gyümölcsből készített üdítők importter-

mékként kerülnek vissza az országba. Egy jellemző kinshasai mini bódé árukészlete (7) a következőkből áll: kis kiszerelésben Omo és Klin mosópor, tejpor, főző- és mosószappanok, cigaretta, gyufa, gyertya.

Beszerezési rendszerek

A Bikeko Kinshasa központi piaca. A bikeko lingala szó jelentése szobor. A piac Kinshasa központjának, Gombe elnevezésű negyedében található, az impozáns Boulevard du 30 Juin sugárút végén, a központi pályaudvar mellett. A piac két részre oszlik: egyik felében fafaragványokat és ajándéktárgyakat, míg másik részében festményeket tudunk vásárolni. A piac fedett, kétszori számozott fa bódéból áll. Az első sorban főként ajándéktárgyak kaphatóak: malachit készítmények, sakktablák, fából faragott dobozok, tartók, csontból, illetve fából készített ékszerek, réz és elefántcsont ajándéktárgyak, valamint krokodil- és kígyóbőr pénztárcák, táskák. A második sorban fafaragványok, maszkok, botok, pipák, fétisfigurák kaphatóak. Mindazok a profanizált szobrok, maszkok, tárgyak, amelyek egy afrikai művészetről szóló könyv Kongóról szóló fejezetében fellelhetők. A tárgyak egy jelentős része díszesebb, művebben faragott az eredeti, „autentikus” darabnál. Jellemző a tollakkal, kivert szegecsekkel való díszítés. A tárgyak annál értékeesebbek, minél régebbiek, azaz minél korosabbnak tűnnek, ezért az eladók, mint egyedülálló antikot kínálnak az avatatlan szemű vásárlók számára. A fafaragók a módszerek széles skáláját alkalmazva másolnak és „antikolnak”, tudatosan hamisítva az eladásra szánt darabokat, egyáltalán nem törekedve technikai tökélyre⁷ az alkotói folyamat során. A másolás, kölcsönzés sohasem passzív, a közvetlen hatások, az adott társadalmi rendszer és a művész személyisége meghatározó szerepet tölt be a másolás folyamatában.⁸

Fafaragók vidéken

„Elindultunk Matadiból, a Kongói Demokratikus Köztársaság legnagyobb kikötővárosából a 125 km-re fekvő Bomába, a portugálok egykori rabszolgakereskedelmi központjába. Az út jó minőségű, csak elvétve találkozunk áruszállító teherautókkal, melyek tetején rendszerint emberek utaznak. Az autót mindkét oldalán sötétbarna, a jombe törzs által lakott falvak követik egymást. A környéken élők egykoron az autótól távolabb, elszórtan éltek, később azonban közelebb települtek, hogy zöldséget, gyümölcsöt, maniókát, valamint antilophúst áruljanak az elhaladók számára.

Egy Mataditól 60 km-re fekvő, jombe faluban hosszabb időre megpihentünk. Korábban már ér-

Fafaragó műhely

deklódtam, melyik faluban vásárolhatnék „autentikus” tárgyakat, fafaragványokat. Kinzav-Mvuetebe irányítottak, ahol néhányan faszobrászattal foglalkoznak. Így jutottam el Masunguku Mulengi Bonához, aki barátságosan invitált kunyhójába. Zsákokból rakta ki az asztalra portékáit: csörgőket, szobrokat, botokat. Eladónk minden darabról mondott egy-két szót: ez egy kuba szobor, ez egy teke bot, stb.” *Terepnapló, 2005. április, részlet*

Masunguku Mulengi Bonától sok részletet megtudtam a tárgyak készítéséről. A kunyhója melletti „szeméttelen” szétszórtan heverték a kongo és jombe stílusú álló fétisszobrok (8), szögfétisek, csörgők és egyéb fafaragványok. Bona a művészeti albumokból kimásolja azt a kongói tárgyat, amelyet el szeretne készíteni. Mivel az évek során már nagy jártasságra tett szert a vásárlók igényeire vonatkozóan, pontosan tudja, melyek azok a tárgyak, amelyeket érdemes elkészíteni. A megmunkáláshoz a faanyagot a közeli erdőből szerzi. Különböző méretű, vastagságú és alakú vésők segítik a faanyag megmunkálásában a fafaragót. Miután a kívánt forma kész, kezdődik a tárgy mesterséges „öregítése”: több napon keresztül füstölik, szemét alá rejtik, „makasut” kennek rá (ami akár cipőpaszta is lehet). A tárgy csak akkor kerül értékesítésre, ha már nagyon réginek tűnik.

Ebben a Bas-Congo megyei atelier-ben Kongó különböző vidékeiről származó művészeti stílusok is megmunkálásra kerülnek. Szuku, teke, kongo, jombe tárgyak egyaránt készülnek a műhelyben. A kedvelt tárgyak közé tartoznak a csörgők és fétisszobrok, hiszen a környékbeli törzsek művészetéből

a szög- és tükörfétisek a legismertebbek, melyek alkalmazása a nkiszi kultuszhoz kapcsolódik. A fétis a portugál feitico és a latin factitus szóból származik. Jelentése: ember által készített tárgy.⁹ A nkiszi az elhunyt szelleme, melyet megfelelő eljárással „befogadnak”, és egy szoborba vagy más tárgyba „belevisznek”. A nkisziket főleg gyógyításra és betegségek elhárítására használják. Erejüket a rájuk akasztott orvosságok zacskó vagy a hasonló és tükörrel lezárt, máskor a fejen vájt üregbe helyezett mágikus szubsztanciától kapják. A szobrokba vert szögek, nyílhegyek, kések, fémdarabok jelentéséről eltérő adataink vannak, minden valószínűség szerint a nkiszi erejének, hatékonyságának a növelésére szolgálnak. A fétisek kidolgozására aránylag kevés gondot fordítanak, legfeljebb a fej finomabb megmunkálásával törődnek. A nagy, egy méter magasságot is elérő figurák rendszerint nélkülözik a nemi jelleget, többnyire talpazaton állnak, jobb karjuk fenyegetően felemelkedik.¹⁰

A teke főnöki díszbot a falufőnökség intézményéhez kapcsolódik. A hagyományos falufőnökség intézménye mellett párhuzamosan létezik az állami közigazgatási, döntéshozói és igazságszolgáltatási rendszer. A gyakorlatban a két rendszer illetékességi körének lehatárolása problémát okoz pl. földosztás, vagy házasságkötés esetében.

A vidéki műhelyben hangszerek, illetve hangtovábbító eszközök is találhatóak: dobok és kürtök (9) töltik be ezt a funkciót. A résdobot és a szarvkürtöt közösségi alkalmakkor a falu lakosságának összehívására használják haláleset, vagy egyéb közérdekű közlemény bejelentése esetén.

Fafaragók Kinshasában

A Bieko piac tárgyainak egy része az előbb leírt módon, vidéki fafaragó műhelyekben készülnek, ugyanakkor jelentős mértékben megerősödött a kinshasai fafaragó ipar is. Fából faragott dobozok, csont- és faékszerek, maszkok és egyéb kézműves termékek tucatjai készülnek a fővárosi műhelyekben. Interjúmat és megfigyeléseimet Kinshasa legsűrűbben lakott negyedében, Masinában végeztem. A városrészt a helyiek „kinai negyednek” is nevezik, kizárólag zsúfoltsága miatt. Egy szűk utca eldugott házának kapuja mögött, a kertben folyik az alkotómunka. Hárman készítik a maszkokat, faragványokat. Az idősebb mentor csendesen, nyugodtan alakítja a tárgyakat, fel-felnézve a két fiatal munkájára, kijavítva őket, ha nem megfelelő vésővel kezdenek neki a motívum kifaragásához.

Interjúrészlet az öreg fafaragóval:

- Min dolgoznak most?

- Most egy pendé maszkot készítünk, nyugat-kasai stílusban (10). Ez egy ceremóniális maszk, Tshikapa régióból. Készítünk még ivó poharat, két fajtát: nyeleset és nyél nélkülit. A nyeles ivó poharat a falufőnök használta, a nyél nélküli változat pedig házassági alkalmakra készült. Készítünk még díszesen faragott szekrényt is, melyben a falufőnök ékszereit, pengéjét tartotta. A szekrényt faragott emberalakzatok tartják.”

Jaka hagyományörző táncsoport

A mesterséges antkolás és füstölés itt is jellemző, de más módon történik, mint vidéken. Egy felhevített vasdarabbal dörzsölik be aprólékosan a tárgyat, ettől lesz sötétbarna színe. A kertben egy kb. 1,5 méter átmérőjű antkoló-gödört ástak. A gödörbe helyezik a tárgyakat, majd szemetet tesznek rá, s az időjárás viszontagságaira bízzák a többit. Ilyen és ehhez hasonló műhelyek Kinshasa-szerte működnek. A különböző műhelyek eltérő tárgytípusok elkészítésére specializálódnak: van, ahol fétiseket és maszkokat, máshol különböző méretű ékszeres dobozokat és ládikákat készítenek. Léteznek olyan kisvállalkozások, ahol öt-hét férfi készíti nagyüzemben a henger, téglalap vagy négyzet alakú dobozkat.

Légi beszerzés

A pendé törzs művészete rendkívül gazdag, változatos. A rítusok során megmutatkozó maszkos karakterek száma húsz fölé tehető. Három pendé stílus területet különböztetünk meg: a Kvilu bal partját, és a Kvilu és Lutshima folyó közötti régiót, Katundut a Kvilu és Loange folyó között, valamint a Kasai régiót keleten, a Kvilu és a Kasai folyó között. A pendé maszkok a kongói művészet remekei közé tartoznak. A British Museum Torday-gyűjteményében¹¹ található pendé maszkok száma legalább tízre tehető. Az 1925-ben gyűjtött Delhaise kollektívó kilenc különböző maszkot

tartalmaz, a Delhaise feljegyzés a „bapendék táncáról” 22 különböző maszkot ír le. A tárgygyűjteményben szereplő pendé maszkok a mungonge és a kela rítusok (körülmetélést követő próbatételek) kellékei. Az esti mungonge során a fából faragott mbuya maszkok vonulnak fel, melyek a falu tipikus karaktereit személyesítik meg. A kela rítus titkosabb és szabályozottabb, mint a mungonge. Ez utóbbit ritmikus zenéje, dinamikus tánca és karakteres maszkjai miatt szórakoztató célből is megrendezik.¹²

A Bikeko piac

A Bikeko piac a kézművesipari értékesítés központja Kinshasában. A piacra mind vidéki, mind fővárosi faragó műhelyekből érkeznek portékák, további távolabbi helyekről is légi szállítmányozással, esetleg a beszerzők által végzett gyűjtőkörutak eredményeképpen.

Az árat a vásárlási aktus kontextusa, a tárgy kora, díszítettsége és mérete határozza meg. A piacon a vásárlás kötelező része az alkudozás. Az áralku végén szokás, hogy az eladó az árat megtoldja sörrrel vagy kólával: „ajout un Skol” („toldj meg egy sörrrel”). Az alku időigényes folyamat, így ha a vevő rövidre kívánja zárni az egyezkedést, magabiztosan elindulhat a piac kijárata felé. Ha az eladót érdeklí az üzlet, a vevőt követni kezdi, hogy vásárlásra bírja.

A helyiek a jó nő alkuszokra, vagyis azon hölgyekre, akik „jól csinálják a kokakolát”, a „Mama Paulina” kifejezést használják. Ha az alkut lingala nyelven kezdjük, mégpedig azzal, hogy az eladót biztatni kezdjük egy számunkra kedvező ár elfogadására (Pesa ngai talo malamul!), majdnem biztosra vehető az ügylet sikeres kimenetele. Az eladó ebből érzékeli, hogy nem „Gombe mundeléval” van dolga, vagyis, hogy tisztában vagyunk a helyi szokásokkal.

Az eladói attitűdök a napszakokkal együtt változnak. A legrugalmasabb árakat este, közvetlenül a piac zárása előtt ajánlják az eladók. A munkanap vége felé az árusok szemrevételezik az aznapi forgalmat, és a nap „utolsó sanszaként” („nzombo le soir”), sokkal engedékenyebben mérlegelik az utolsó potenciális vásárló árajánlatát. Sőt, ilyenkor az árusok nemcsak rugalmasabbak, de megragadva az alkalmat rámenősek lesznek. Többen követik, valósággal „üldözik” az estefelé kószáló lehetséges vásárlókat.

A Bikeko piacon sűrűsödik össze mindazon folyamatok eredménye, amely az előző fejezetekben bemutatásra kerültek. A piac egy művészeti olvasztótégely, Kongó szinte minden művészeti régióját példázva kerülnek ide a termékek. Az északi azande gitártól a nyugati jombe fétisfiguráig sokféle portéka megtalálható. A piac árukészletét nagyban meghatározza a kereslet, a vásárlói kör (helyiek,

katonai, diplomáciai szolgálatot teljesítő külföldiek, üzletemberek, civil szervezetek munkatársai, esetleg a csekély számú turista egyike) igénye. A piacon kapható termékek között gyakran található szuku házassági ivópoharat, csokve szerencsehozót (11), különböző fétisszobrokat, teke maszkokat (12), kuba itomba jósló figurákat.

A kisméretű pendé babák (13) jól példázzák a kicsinyítés folyamatát, amely a tourist art egyik jellemző hatásának tekinthető. A pendé maszkos, rafia ruhába öltöztetett babák minganji és mungone maszkos karakterek. A kisméretű maszkok hű mását adják az eredetieknek, viszont funkciójukban merőben különböznek azoktól: főként kulcstartóként, díszként használják ezeket. Az azande hárfa vagy gitár (14) a Kongó északkeleti tartományaiban élő mangbetu-azande törzs hagyományos népi hangszer. A tipikus azande női hajviselettel ábrázolt, női faragott fej a gitár vigyázója. A hangkeltő farész tetejére bőrt feszítenek. Az azande hárfát a törzs férfi tagjai, illetve az azande vándorló muzsikosok használták, dalaik kíséretéhez. A piacon beszerezhető azande gitár egyúttal tipikus példa a turistáknak való termelésre, melynek egyértelmű jellemzője, hogy a hagyományos tárgyhoz képest a funkcióját veszített, piaca készített darab túldíszítetté válik.¹³

A kézműves piacon nem beszerezhető tárgyak

A kézműves piacokon jellemzően nem beszerezhető tárgyak általában díszítések nélküli, egyszerű használati darabok (kosarak, edények, kapák, tálak, sziták [15, 16]), melyek a dekorációs vagy reprezentatív funkcióra kevésbé törekszenek. A korai tudományos tárgygyűjteményekkel szembeni kritikaként fogalmazódott meg, hogy a gyűjtők gyakran a rituális és vallási élethez kapcsolódó tárgyi anyagok gyűjtésére koncentráltak. A Magyar Néprajzi Múzeum Bornemissza Pál által gyűjtött kelet-afrikai tárgyanyagának tudományos értékét és jelentőségét növeli, hogy a gyűjtő munkája során a használati tárgyaknak ugyanolyan fontosságot tulajdonított, mint a „rituális tárgyaknak”.¹⁴ A Kongó-kutató Torday Emil is arra törekedett 20. század eleji tárgygyűjtései alkalmával, hogy gyűjteményei több kulturális aspektust is lefedjenek: több ezer tételt számláló gyűjteményében rengeteg használati tárgy találsunk, többek között kanalakat, ivópoharakat, fésűket, tukula festéktartó dobozokat, stb.

A Kongói Demokratikus Köztársaságban elterjedt használati tárgyak közül kiemelném a székeket és háttámaszokat. Ezek a társadalom minden tagja számára elérhetőek voltak. Megkülönböztethetünk ugyanakkor olyan ülőalkalmatosságokat, amelyek hatalmi szimbólumokkal bírtak, illetve használatuk társadalmi státuszhoz volt kötött.¹⁵ Itt érdemes megemlíteni

az úgyszintén egyszerű használati tárgynak számító, mégis antropológiai értelemben rendkívül „beszédese” hátikosarakat. Kinshasától 70 km-re, a tekék lakta Matonge faluban sikerült beszerezniem egy, helyi nevének (15) nevezett, Bas-Congo megyéből származó darabot. Formáját tekintve minden kétséget kizárólag nagy hasonlóságot mutat az atlanti-óceán partvidéki törzsek só készítő és tároló kosaraihoz.¹⁶

A 2006-os lukambai tárgysorozat (17, 18, 19) begyűjtése számos módszertani tanulsággal szolgált számomra. Egyrészt a gyűjtés, a vásárlás, az ajándékozás kontextusa sokat elárult a helyiek hozzám való viszonyulásáról. Másrészt a tárgyfelvételi ív egyszerű kérdései kapcsán az információk egy sor, egyéb jellegű kulturális aspektusra is rávilágítottak. A fejen hordott kosár funkciója kapcsán például magyarázatra került a bunda törzs időszámálási rendszere, a nzaza-rendszer.

A művészet kultúrán belüli szerepének meghatározása miatt is fontos a kézműves piacokon nem fellelhető tárgyak tanulmányozása. Egy effajta összevetés tanulságos lehet a piacra készült, funkcióvesztett, illetve a funkcionális használati tárgyak különbségeinek megfigyelésére. Továbbá ismereteket szerezhetünk arról az értékelési-rendszeréről, mely megmutatja, mi tartozik a piacon árult „kelendő”, „tetszetős”, ajándéktárgyak kategóriájába, és mi nem.

Számomra mint kutatási terület a változó afrikai művészet és tárgyi kultúra jócskán tartogat még megismerni valót, főként, ami a populáris, vagy modern művészetek kibontakozását jelenteni, mely folyamat ugyan már tart, de még nem teljesedett ki igazán.

Felhasznált irodalom

- Boglár Lajos: Etno-esztétika bevezetés in A tükör két oldala. Nyitott Könyvműhely Kiadó. Budapest, 2005.
- Boglár Lajos: A túlélés mechanizmusaihoz: Adaptív értékek in Szimbiózis. 1992/1
- Bols, Dr. A.: Initiation a la sociologie africaine. B.E.C., Kinshasa, 1970.
- Clearhout, G. H.: The concept of Primitive Applied to Art. Current Anthropology. Vol. 6. No. 4. October, 1965. pp. 432-438
- Csillag Gábor: „Nálunk sincs úgy...” Geertz, Harris és a művészet-antropológia kontextusa in Motogoria. Tanulmányok Sárkány Mihály 60. születésnapjára. MTA Politikai Tudományok Intézete Könyv Kiadó Kft. Budapest, 2004
- Devisch, R.: Parody in matricentered christian healing communes of the sacred spirit in Kinshasa. Centre for Africa Research, Katholieke Universiteit Leuven
- Devisch, R.: Treating the affect by remodelling the body in a Yaka healing culture. Lambek, M and Strathern: Bodies and persons item 66. (127-157)
- Graburn: Ethnic and tourist arts. University of California Press, London, 1976.
- Hasselberger, Herta: Method of studying ethnological art. Current Anthropology. Vol. 2. No. 4. October, 1961.
- E. Herold: The Art of Africa, tribal masks. Artia, London, 1967
- J. Hála, G. Vargyas: Occasional papers in anthropology 4. H. von Bandal, a Hungarian geologist in Western New-Guinea
- Kazadi Tole: Objects and people. Relationships and transformations

- in the culture of the Bambala in African Material Culture. Indiana University Press. Bloomington and Indianapolis. 1996
- Laman, Karl: The Kongo 1-III. Petterson-Almqvist- Wiksell-Ohlssons, Stockholm, Uppsala. 1953-1962
- Lawal, Babatunde: Art, Gender, and Social Harmony in an African Culture. University of Washington Press. 1996.
- Lengolo Guyigisa. Mukanda, l'école traditionnelle pende. CEEBA. Paris
- Mack, John: Emil Torday and the art of the Congo 1900-1909. University of Washington, 1991
- Frans M. Olbrechts: In search of Art in Africa. Antwerp Ethnographic Museum, 2001
- Olu Oguibe, Okwui Enwezor: Reading the Contemporary. African Art from Theory to the Marketplace. Institute of International Visual Arts, 1999
- Régi Tamás: Észak-kenyai nomadizmus a 21. században. Paló példája. Tabula 2005. 8:1
- De Sousberghe, L. Les danses rituelles mungonge et kela des ba-Pende (Congo-Belge). Bruxelles, 1956. Acad. Roy. Science Coloniale. N.S. IX.,1 (Ethnographie)
- De Sousberghe, L. De la signification de quelques masques pende shave des shona et mbuya des pende. Zaire, 1960, XIV, 5-6. 505/531
- Steiner, Christopher B: African art in transit. Cambridge University Press, 1994
- Strother, Zoe in African Arts. 1995. Vol. XXVIII/2
- Sárkány Mihály: A közösségek közötti csere. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 1998
- Szilágyi Miklós: Bevezetés a néprajzi muzeológiába. Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar. Néprajzi Tanszék, Debrecen, 2003
- Vidacs Bea: Descriptive Catalogues of East African Objects collected and written by BArón Paul Bornemissa in 1902-1903. Néprajzi Értesítő. Műzsák Közművelődési Kiadó, Budapest, 1980.
- Zvernemann, Jürgen: Culture History and African Anthropology. A century of research in Germany and Austria. Uppsala Studies in Cultural Anthropology 6. Uppsala, 1983.

Jegyzetek

- 1 Ezen korai tárgygyűjtemények anyagai adták az alapot, többek között Fritz Graebner és Bernhard Ankerman számára, hogy a kultúrkörök rendszerét kidolgozzák, mely a néprajztudomány kultúr-történeti irányának kialakulásához vezetett.
- 2 Szilágyi: 2003.
- 3 Torday-gyűjtemény, British Museum. 1904.0611.1-38; 1907.0528.1-536; 1908.0622.1-177; 1909.0513.1-544; 1910.0420.1-640
- 4 Mayamba Thierry Nlandu, Kinshasa: Beyond Dichotomies
- 5 Devisch, R.: Parody in matricentered christian healing communes of the sacred spirit in Kinshasa
- 6 Szilasi 2005.
- 7 Boglár 1992: 27.
- 8 Jean-Laude 1972: 109.
- 9 Nicolaisen 1972: 72.
- 10 Bodrogi 1967: 70.
- 11 1910/04-20.470-479
- 12 de Sousberghe 1960: 4
- 13 Nicolaisen 1972:16
- 14 Vidacs 1986:13
- 15 Homberger 1995: 111
- 16 Laman 1953: 142